

Az egyesületek mint a nyilvánosság csírái

(Gondolatok Nógrád dualizmus kori egyesülteit kapcsán)

MEGUJULÓ TRADÍCIÓ?

Szaporodnak az egyesületekről, az egyesületek történetéről szóló feltáró, elméleti kérdéseket is feszegető munkák. Vajon minnek köszönhető ez az érdeklődés? A történetírás a nagyvonalatok megrajzolása után természetes módon nagyobb figyelmet szentel a részleteknek; talán rászorult a további helytörténeti feltáró tevékenységekből származó információkra? Vagy a jelenkori társadalom ért abba a stádiumba, hogy a jövő egészségessége érdekében önmagunk múltjából a finom szerkezetek vizsgálata, a mikrotársadalom működése érdekessé vált? Tehát kollektív tudatunk így (is) építi konzisztenciáját? Netán e figyelemnek inkább gyakorlati okai lennének? Történetesen az, hogy újra gyarapodnak körülöttünk az egyesületek, ha szerény mértékben is? (Nógrád megyében tizenhat közművelődési egyesületet jegyeztek be az utóbbi három évben.) S ha újból alakulnak egyesületek, annak mi az oka? Foszladoznak a jelenséggel kapcsolatos politikai előítéletek, s feltámad a nosztalgia-ánk? Másról lenne szó? Jó társadalmi közérzeten sarjad e képződmény, s ettől válik virulenssé, vagy éppen ellenkezőleg? Netán egyszerre mutatkozik meg e kezdődő folyamatban államunk belső politikai stabilitása, a személyes szabadságjogok bizonyos szintje, és a társadalom fejletlen – tehát pótolandó – intézményi ellátottsága?

E gondolatok nyomán számos további kérdés támad. Egyet a közelmúltunk sugall: lehet-e egy társadalmat államilag működtetett intézményekkel oly' tökéletesen „lefedni”, „átszóni”, hogy az alulról induló és általában partikuláris érdekek mozgatóerejétől hajtott cselekvési szándékok természetes módon, mint feleslegesek elhaljanak? S ha olykor mindez lehetségesnek látszott is, egészséges volt-e? A fenti kérdésekre és a tovább fogalmazható újabbakra akkor találhatunk megnyugtató választ, ha közelebbről és többoldalú megközelítésben vesszük szemügyre az egyesülés, az egyesületek magyarországi történetét. Szerencsére hazánkban ma az ilyen irányú kutatások soha nem tapasztalt intenzitással folynak.

A politikai és a hatalmi struktúrák konkrét működésének természete rajzolódhat ki előttünk, mintegy más nézőpontot szolgáltatva a globálisan már vizsgált és értelmezett eseményekhez. Nem kevesebbről van itt szó, mint az állam és a társadalom viszonyáról. Az egyesületek ugyanis – mégha nem teljesen szabad egyesülési jog alapján, szerveződnek is – a társadalmat képviselik a mindenkori államhatalmi pozícióba került politikai hatalommal szemben, mellett stb. Az egyesületek élete tehát jóval önmagukon túl mutató információkat szolgáltat egy adott kor társadalmáról.

Emellett ne becsüljük le azt a tapasztalathalmazt sem, ami az egyesületi jelenségeknek a népművelőszakmával is összefüggő hozadéka lehet. Elsősorban a művelődéstörténeti, közművelődési tapasztalatokra gondolok. Az

egyesületek a magyarországi közművelődés első tömeges intézményei, vagy amiként *Hajdú Géza* találóan írta „mai közművelődésünk bölcsői”.

A dualizmus idején az iskolán kívül, a művelődési tartalmak terjesztésének egyetlen igazán széles körű színterei az egyesületek. Balassagyarmaton például az első képzőművészeti tárlatot 1905-ben rendezték, s a városnak színháza, vagy más, az írott szón kívül (az iskolát leszámítva) művelődési tartalmat közvetítő intézménye nem volt. Mint a vármegye székhelyén ugyan gyakran fel-feltűntek vándor szintársulatok, de ezek színvonala nem, vagy alig haladta meg a helyi műkedvelőket.

Ilyen „kulturális” mezőben méltán értékelődnek fel az akkor már több évtizedes múlttal is rendelkező egyesületek, a maguk könyvtáraival, emberközpontú, mintaadó belső életükkel. Talán nem túlzás, ha azt mondom, hogy az egyesületek tevékenységükkel a magyar művelődéstörténet jelentős fejezetét írták. Országos jelentőségű és messze ható eszmények, törekvések kitermelői és terjesztői voltak. Ismerve a felvilágosodás korában sarjadt egyesületi élet elmentmondásait, tartalmi és szervezeti egyenetlenségeit, sőt működésük igazi kérdőjeleit, azt kell mondanom, hogy 1948-ig a magyar közművelődés támasztópillérei voltak.

Az egyesületekről szerzett közel kétszáz éves tapasztalataink megkerülhetetlen, máig ható tanulságokat hordoznak. Ma, amikor a társadalom újra követeli a maga részét a politikai államtól, e múlt egyesülési történéseit figyelmen kívül hagyni pótolhatatlan veszteséghez vezetne. Azért is hasznos az összegzés, mert ezáltal a mai társadalmunkban létrejövő társulások jobb működtetéséhez praktikus ismereteket szerezhetünk.

TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS

Az 1830-as évek egyesületi életét a *Széchenyi István* kezdeményezése nyomán alakuló kaszinók határozták meg. Ebben az időben már léteztek olvasóköri országszerte, de nem olyan számban, hogy a gyorsan terjedő kaszinókat felülmúlták volna. A negyvenes években a *Kossuth Lajos* alapította védegyletek és működésük körüli harcok pezsdítették meg a közéletet. *Széchenyi* elterjedt nézetei, az egyesületek minden addiginál nagyobb számú megjelenése és *Tocqueville* hatása, a politikusok figyelmét is ráirányította a szervezkedés e formalizált fajtájára. A reformkor liberális politikusainak egy csoportja – *Eötvös József, Csengery Antal, Szalay László, Trefort Ágoston, Lukács Móric*, később *Kemény Zsigmond*, – megpróbálta körvonalazni azokat az intézményeket, amelyek hazánk demokratikus fejlődésének garanciái lettek volna. „... meg voltak győződve, hogy a demokrácia segítségével Magyarország minden polgárra elérheti az emberi méltóságnak megfelelő életmódot... szinte jó szabóként pontosan megtervezték a ruhát, mely szerintük egyedül illett az országra.” – írja róluk *Szekély Gyula* Valahol utat veszítettünk című történelmi esszéjében.

Mik voltak hát a demokrácia általuk elképzelt intézményes garanciái? Először: a parlamentális berendezkedés népképviseléssel és felelős kormánnyal együtt mint központi hatalmi szervek, de ezek kontrolljaként és korlátjaként mindjárt mellé állították, hogy az egész ország önkormányzati alapon szerveződjön meg. Mindebből következett a demokrácia második pillére: a „szabad községek” rendszere. Egy népi Magyarországot kívántak, amely a parasztközségek és a városok független önkormányzatára támaszkodhat úgy, hogy a képviselő és az igazgatás szétválna egymástól. A demokráciához szükséges harmadik tényező náluk: a szabad egyesülési jog.

Tocqueville úgy beszél az egyesülési jogról, mint amelyik „csaknem olyan elidegeníthetetlen az emberi természettől, mint az egyéni szabadság”. Szalay László ettől még tovább megy. Nála az egyesülési jog egyenesen az emberi természetből következik, amit az ösztönökből vezetett le. Meglepő, hogy Lukács Móric az egyesülési jog alapelvét már az 1840-es években kiterjesztette a gyáripari munkásokra is, messze előreszaladva e nézetével.

A forradalom utáni nehéz évek nem kedveztek semmilyen társasági életnek, bár az 1852. novemberében kelt császári nyílt parancs (egyleti törvény) biztosította az egyesülést. Az egyesületalapítási kérelem benyújtása után a szervezéshez csak abban az esetben kellett felhatalmazást kérni, ha „az egylet föllállítására vállalkozó személyek, részesek találása végett nyilvános felszólításokat vagy hirdeményeket szándékoznak kibocsátani...” Az alapszabály engedélyezéséig gyakorlatilag működhettek a különféle társulások.

Az 1850-es években jelentek meg a honvédegyletek, 48-as körök, amelyeket nyilvánvalóan politikai okokból tolerált az önkényuralom, *Deák Ferenc* azonban ugyanilyen okok miatt nem, s 1867-ben rendeletileg feloszlatta őket. A kiegyezéstől 1875-ig tartó időszakban már az egyletek szórványos gyarapodását figyelhetjük meg (30 művelődési tartalmú egyesület alakult Nógrád vármegyében), a következő tizenöt évben pedig dinamikus emelkedést látunk (78 újonnan bejegyzett művelődési célzatú egylet). Valóságos egyesületalapítási roham mutatkozik 1890 után (210 új művelődési tartalmú egyesület), melyet az első világháború tör meg 1914-ben.

Salgótarján már a századfordulón a legnépesebb városa volt a megyének, ennek ellenére 1918-ig mindössze 35 művelődési célzatú egyesületet tartottak számon. Losonc reformkor óta épülő polgári szellemisége, társadalmi viszonyainak finomodása, folyamatos iparosodása és városiasodása az egyesülés terén is tükröződött.

Az ország gyors iparfejlődése és a soha nem volt urbanizáció ellenére a polgári rend nem jutott vitathatatlan fölénybe sem a politika, sem pedig az értékek terén. (A másik nagy problémáról, a nemzetiségiek e téren is tetten érhető jogkorlátozásáról most ne beszéljünk.) Ebből eredően megközelítőleg sem látni olyan szabad egyesülési lehetőséget, mint a liberális nyugati társadalmakban. Azt a szerepet, amit például a francia polgárosodás korában a XVII. század közepétől a kávéházak, asztaltársaságok és a szalonok százai töltöttek be – ahol a középrétegek megtanulhatták a „nyilvános okoskodás” (Habermas) művészetét –, nálunk helyel-közzel a kaszinók, polgári körök, olvasókörök és más egyesülési formák pótolták. Működésüket tehát úgy tekinthetjük, mint a társadalmi nyilvánosságot gyakorló és garantáló intézményrendszer csiráit. Társadalmi, politikai fejlődésüket jellemzi, hogy ezek az intézmények nem vertek gyökeret, s nem hatották át soha a magyar társadalmat.

Szekfű Gyula a már idézett művében kíméletlen éleslátással, illúziók nélkül mutat rá a dualizmus féloldalas, s ezért alapjában egyirányú szervezettségére. A „boldog békeidők” ötvenkét évének egyik lényeges történelmi tanulsága talán éppen ebből a szemszögből látható: a hatalom féltése, atyáskodó félszigora miként válik önmaga destabilizálójává. Sajnos az ilyen irányú tapasztalatokat még később is gyarapítottuk. Mintha Magyarország mindenáron igazolni akarná Hegel szellemes mondását, miszerint „...a történelem tanulsága, hogy a népek és kormányok soha semmit sem tanulnak belőle”. E kérdés vizsgálata azonban messze túlmutat e kis dolgozat keretein.

AZ ÁLLAM ÉS AZ EGYESÜLETEK

A feudalizmusból kifelé tartó országokban, ahol az állam alapvető intézményei nem kiépítettek, természetesen módon helyettesítik őket a társadalom intézményei, jó esetben az egyesületek. Magyarország esetében is így alakult ez, annyi sajátossággal, hogy nálunk az európai fejlettebb országokhoz képest megkésett történelmi fejlődés részeként, időben tovább éltek olyan egyesületi formák, amelyek a kapitalizmus korai intézményhiányát pótolták. (Egészségügyi, öngéplző, politikai pártok szerepét ellátó, ipari tevékenységeket végző, pénzügyintézeteket: például hitelszövetkezeteket, bankokat pótló egyesületek.)

A társadalom szükségleteinek kielégítésében meglévő rések betöltése, majd szakszerű szervezetekkel történő felváltásuk után azonban eltűntek a magyarországi egyesületi életből is az ilyen képződmények. Vagy önmaguk alakultak át világos intézménnyé, vállalattá, vagy a profiiigényű, hivatalos szerveződések megjelenése után elsorvadtak (például a Vadkerti Kórház Egylet vármegyénkben).

Elhamarkodott lenne mindebből arra következtetni, hogy a jól szervezett intézményesültséggel egyenes arányban csökkenő tendenciát mutat az egyesületek száma. Nem így van. A demokrácia bizonyos szintjét elérő társadalmakban a polgárosodás, az autonóm cselekvés lehetőségének arányában nő az egyesületek száma. Ezért az egyesületek számát és a kijelölt működési kereteket nemcsak a demokrácia egyik feltételének, hanem fokmérőjének is tekinthetjük.

Ha jó törvények mellett lehet egyesülni, akkor általában az egyesület megújulni tudó, új és új alakot öltő, a bürokráciák számára utánozhatatlan tartalmi és szervezeti variánsokat képes létrehozni. Erre világít rá *Kemény Bertalan*, amikor azt írja: „Az »egyesületi jelenség« történetének talán legfőbb tanulságaként állapítható meg, hogy olyan társadalmi tevékenységi mező, struktúra, ahol s amelyben a civil társadalom megújuló akarata nyilvánul meg saját ügyeinek saját maga által történő előbbrevitele, megoldása érdekében. Szerencsés történeti pillanatokban az államilag meghirdetett célokkal, vállalt értékekkel egyirányban, párhuzamosan – de általában és gyakrabban inkább a társadalmat előbbrevívő értékeket előbb felismerve, az államot megelőzve szerveződnek egy-egy társadalmi szükséglet hatékony kielégítésére. . . A társadalom az egyesületi formációkban kifejtett tevékenységével általában gyorsabban, s főként hatásosabban vállalja fel a kor által támasztott célok, értékek szolgálatát. . . Talán ez a tény is . . .magyarázza az egyesületek és az államhatalom közötti, nem mindig súrlódásmentes viszonyt . . .az új igények, az új társadalmi célok . . .mindig valamilyen egyesületi formációban jelennek meg először.”

A már emlegetett Lukács Móric és Szalay László még úgy gondolták, hogy „. . .az egyesületek alakításánál az államnak semmi beleszólása nincs, csak ha az egyesület működése veszélyesnek látszik, akkor sem léphe közbe, akkor sem rendőri vagy közigazgatási úton, hanem országgyűlési törvény hozatalával.” Ma már tudjuk, mennyire másképp történt ez, s legfőképpen a munkásság egyesületei esetében. Kemény Bertalan szerint az alapszabály egyezség az állam és a társadalom között, amely kölcsönös előnyökkel jár. „A társadalom spontán mozgásában megfogalmazott célok, s értékek szolgálata így legális keretekhez jut, társadalmi mozgástere szélesedhet, tevékenységének nyilvánossága, más társadalmi szervezetekkel való kapcsolati lehetőségei, a jogi személyiséggel járó előnyök stb. sorolhatók itt fel. Az állam számára pedig a nyilván tartás, ellenőrzés lehetőségét adja.”

Az állam azonban nemcsak ellenőrizni szeretne, hanem maga is terjeszkedni akar a civil társadalom irányába. Önmaga legitimációjának egyik formája, ha a központi hatalom körében megfogalmazott nézeteket, eszméket terjeszti, ha azokkal behatol a tömegek gondolkodásába. E propagandisztikus tartalmak átadását – nevezzük akár népművelésnek – úgy lehet leghatékonyabban kivitelezni, ha a néptől nem idegen, sőt általa szorgalmazott és gyakorolt formákban történik. *Eötvös József* például a népnevelési egyletek ügyében tett 1867-es felhívásában egyértelműen kimondta: legyen ezeknek a köröknek közvetítő szerepe az államigazgatás és a közösségek között. Az egyesületi élet, s különösen a központilag létrehozott és irányított országos egyesületek esetében – de nem csupán ott –, terepet és lehetőséget nyújtott arra, hogy a felsőbb irányítói rétegek jó hatásokkal átvigyék ideológiájukat a középrétegekre. S lám a megyei egyesületek esetében ugyanezt tették a középrétegek a parasztság, az iparosok és kispolgárok, illetve az ifjúság irányába (közművelődési egyletek, gazdakörök, ifjúsági egyletek, keresztényszociális egyesületek stb.). Az egyesületi élet hatásmechanizmusai tehát két irányból követhetők: a hatalmon levők ideológiája áramlik fentről lefelé a szervezeti élet formális csatornáin keresztül, a spontán szervezkedés során akkumulálódó nézetek pedig áramlanak kifelé-felfelé, általában informális közegben, olykor a struktúrától elváló sajátos mintákat teremtve.

POLITIKA-EGYESÜLETEK-NYILVÁNOSSÁG

Szekfű Gyula a magyar társadalom 1918-as összeomlásának egyik okát abban látta, hogy sem az uralkodó rétegeknek, sem a népnek nem voltak életképes szervezetei. Ezért történhetett, hogy az atomizált tömegek tehetetlenül nézték a néhány megbízhatónak hitt tartópillérré épülő hatalmi felépítmény meg-ingását és leomlását. „Valaki közbevetné – mondta Szekfű –, hogy hiszen a lakosság nagy része tényleg be volt szervezve a politikai pártok kereteibe, s alig akadt ember, aki tagja ne lett volna ennek vagy annak a pártnak. Ez igaz, de semmi kapcsolatban nincs tárgyunkkal: az egyesülési jog egészen más, mint a politikai pártszervezés, mely utóbbi már az államra és annak hatalmi eszközei megszerzésére irányul, nem pedig az ember tehetségeinek egyesülés útján való szabad kifejtésére.”

A dualizmus egyesületi életének végigpásztázása során szerzett tapasztalataim nagy vonalakban igazolják Szekfű Gyulát. Az egyesületek gyors szaporodása ellenére a társadalom lehetőségei alatt szervezkedett, s ezt különösen a századfordulót követő időkre érzem érvényes megállapításnak. A társaságok belső élete is erős egyenlenségeket mutat. Kiüresedett, formaságokkal teletűzdelt szervezeti élet, viszonylag kevés autonóm cselekvés. A megye képzeletbeli egyesületi térképén végigtétkintve azonban úgy érzem, feltehető a kérdés: vajon nem természetes-e ez a történelmi fejlődésünk és a dualizmus politikai viszonyainak háttérével? Helyénvaló-e számon kérni az akkori Magyarország társadalmiasságát a feltételek által behatárolt társadalmasság keretein túl? Jóllehet a városi polgárság talán gazdagabb, tartalmasabb egyesületi életet élhetett volna, de ehhez nem voltak öröklött tapasztalatai, képességei. Mindez nem csökkenti az egyesületek társadalmi jelentőségét, hiszen a működők közül sok a kisdemokráciák szigetét jelenthette, amikor a társadalom nagy intézményeiben, makrostruktúrájában nem ilyen elven működött az élet.

Harangi László is úgy látja, hogy „Annál demokratikusabb és közösségibb egy társadalom, minél több értékgyarapító, eleven életet élő egyesület tevő-

kenykedik benne. Az egyesületek társadalmi és művelődési jelentősége éppen az, hogy felmérhetetlen energiákat szabadítanak fel azért, hogy lehetőséget adnak az egyének, a közösségeknek az önálló, alkotó, független cselekvésre.” Vagyis az emberi érintkezés, a szórakozás, a megnyilvánulás, az információ-szerzés-átadás-értékelés, a közvélemény formálódásának terepei voltak. S amint Habermas mondja. „Az okoskodó közönség kommunikációs folyamata nélkül még nyilvánosságra alkalmas véleményekből sem lesz közvélemény.” Mert: „Az eszméket kigondolni, megfogalmazni könnyebb, mint elfogadtatni, elterjeszteni, s a tényleges cselekvés hajtóerejévé tenni. Ez csak ismételt, s Széchenyi szavával élve: gyakori eszmesúrlódás során érhető el” – konstatálja Kemény Bertalan. S talán az energiák felszabadulása, az információcsere, a szórakozás és más cselekvések mellett az is nagyon fontos, ami eközben történhet. Az, hogy itt gyakorlatban kipróbálható cselekvéstechnikákat tanulnak az emberek, önmaguk és mások, illetve közös érdekeik érvényesítésére, hogy kipróbálhatják önmagukat és másokat valóságos társadalmi dimenziókban. Az így szerzett tapasztalatok egyre finomodnak, kondicionálódnak és öröklődnek. Ez a társadalmi tudás pedig hosszú távon javítja az egyén és közössége jó esélyeit a releváns, sikeres társadalmi szereplésre, érdekei artikulálására és érvényesítésére is.

Amint a múltban történt földosztások alkalmával megfigyelhető volt, a nincstelen parasztok, agrárproletárok nem tudtak mit kezdeni a nekik adott földdel, mert nem voltak tapasztalataik a gazdálkodásról, egy gazdaság megszervezéséről, akként nem tud a társadalmi cselekvéstechnikákat nélküli ember valamit is kezdeni a társadalmi lehetőségekkel. A viszonyok alakulhatnak úgy, hogy egyszerűben megteremtődtek a keretek a szervezkedés, az akaratképzés számára, de ezután nem következik be azonnal pezsgés a társadalomban, ha nincsenek meg a cselekvéshez szükséges tapasztalatok. Jó példa erre az inerciára a kiegyezést követő pangás, az évtizedekig tartó lassú önmagára találása a társadalomnak.

Az egyesületek funkciójuknál fogva a társadalom kötőszövevei lehetnek. Megfelelő körülmények között lassan épülnek, s a természetükhöz tartozik, hogy alkalmanként lebomlanak, megszűnnek, átadva helyüket új, jobb szervezeteknek. A magyar történelemben jelentőségüknek megfelelő kezelésük soha nem történt meg, a reformkori liberális politikusok egyesületekkel kapcsolatos nézetei, szándékai mai napig nem mások rokonszenves emlékekénél.

Általában a dualizmus politikai irányító rétege, adminisztrációja sem látott benne sokkal többet, mint kordában tartandó szervezkedést, vagy másfelől legitimációs, illetve propagandaeszközt. Az a néhány haladó gondolkodású államférfi, hivatalnok pedig, aki átlátta az egyesületek valódi jelentőségét, nemigen tehetett többet, mint ami kitelik egy-egy akciótól, mozgalomindítástól.

Eötvös József, korának egyik legnagyobb ívű gondolkodója és legjelentősebb kultuszminisztere – aki cselekedeteivel, politikai munkásságával is hitelesítette eszméit –, tisztán látta a társadalom kulturális felemelkedésének útjait, közöttük a szabad önszervezés jelentőségét: „Az egyes ember, de még inkább egy nemzet nem élettelen anyag, melyet a leghatalmasabb művész is tetszése szerint faraghatna képzeletében előtte lebegő ideáljainak megfelelővé. Az emberi szellem úgy egyéni létében, mint társadalmi közösségében oly önálló hatalom, mely egyedül önmunkásságával fejtheti ki erőit és képességeit.” Eötvös azt is tudta, hogy a nép számára e munkálkodás egyik legmegfelelőbb formája az egyesület lehet.